

МОНГОЛЫН УЛС ТӨРИЙН СИСТЕМИЙН ӨӨРЧЛӨЛТ БА ЭЛИТҮҮД

Ч.Өлзийсайхан
докторант, ахлах багш
МУИС, НШУС, Улс төр судлалын тэнхим

Улс төрийн систем нь тодорхой цаг үеүүдэд нийгэм бүхэлдээ хүлээн авч байгаа бодлого, чиг үүрэг, харилцааны хэлхээс юм. Улс төрийн системийн талаар Г.Алмонд, Дж.Пауэл, Д.Истон, Р.Даль гэх мэт олон эрдэмтэд өөрсдийн загварыг гаргаж түүний бүтэц, институтуудынх нь харилцан хамаарал, үүргээ гүйцэтгэх арга механизмыг тодорхойлж, харьцуулан судалж байсан билээ. Судлаачид улс төрийн системүүдийн ялгааг тайлбарлахдаа ардчилсан дэглэмүүдийг дарангуйлагч дэглэмүүдтэй, нэг намын системийг олон намын системтэй, парламентын системийг ерөнхийлөгчийнхтэй, тогтвортой засгийн газруудыг тогтворгүйтэй нь гэх мэтээр харьцуулан үзсэн байх нь элбэг. Харин улс төрийн тоталитари системээс ардчилсан системд шилжих шилжилт нь монголын нийгэм, улс төрийн амьдралд, түүний дотор улс төрийн элит давхаргад хэрхэн нөлөөлж байгааг судлах нь манай улс төр судлаачдын өмнө тавигдаж байгаа нэг томоохон асуудал болов уу гэж үзсэний үндсэн дээр үүнд өөрийн өчүүхэн ч болов хувь нэмрийг оруулах гэж энэхүү өгүүллийг бичиж байгаа билээ. Гэхдээ судалгааны ажилдаа тодорхой чиг шугам барих үүднээс, олон зүйл рүү хэт их хальтарч орохгүйн тулд Г.Алмонд, Дж.Пауэл нар улс төрийн системийн өөрчлөлт, бүтэц, чиг үүргийн талаар баримталж байсан тэр хүрээнд асуудлыг авч үзэж, тодруулахыг хичээсэн болно. Үүнд:

- Улс төрийн байгууллагууд засаглалын институтуудын өөрчлөлт
- төрийн институтууд, тэдэнд нөлөөлж байдаг нийгмийн бүлгүүдийн хоорондын харилцаа
- Улс төрийн субъектуудын хоорондын харилцаан дахь хэм хэмжээ
- Улс төрийн үйл байдлын эх үүсвэр болох бие хүний асуудал
- Төр засагт хандах, ашиг сонирхлоос үүдэлтэй хүмүүсийн улс төрийн ухамсар, үйл ажиллагаа

гэсэн хүрээг хамруулсан юм.

Түүхийн янз бүрийн үе дэх улс төрийн систем, түүнд улс төрийн элит давхарга бүрэлдэн тогтох, үүргээ гүйцэтгэх арга механизм, улс төрийн чиг бодлого нь өөр өөр байсан билээ. Монгол улс өөрийн түүхэнд хүн төрөлхтөний нэгэн адил янз бүрийн улс төрийн системийг дамжин хөгжиж байна. Улс төрийн системийн бүтэц, удирдлага, улс төрийн элитүүдийн зорилго

өөрчлөгдсөн нь улс төрийн нэг хэсэг институтуудын оронд өөр институтууд түргэн зуур гарч ирэх үйл явцыг нөхцөлдүүлсэн юм. Улс төрийн системийн бүтэц, түүний өөрчлөлт нь улс төрийн элитүүдийн үйл ажиллагаатай ямар уялдаа холбоотой байж болох вэ?

Энэ асуултанд хариулахын тулд юуны өмнө улс төрийн байгууллагууд, нийгмийн процессийг удирдагч, зохицуулагч олон түмний засаглалын институтууд нь улс төрийн элитүүдэд хэрхэн нөлөөлсөн бэ гэдгийг тодруулахыг хичээе. 1990 оны ардчилсан хувьсгал нь нийгэм улс төрийн тогтолцоог үндсээр нь өөрчлөх эхлэлийг тавьсан билээ. Энэ үйл явцын өрнөлтийн үр дүнд 1990-3-22-нд АИХ-ын чуулганаар “төр нийгмийг удирдан чиглүүлэх хүч бол МАХН мөн” гэсэн үндсэн хуулийн заалтыг хасч, олон намын системийг хүлээн зөвшөөрсөн нь улс төрийн шинэ системийг бүрэлдүүлэн тогтооход томоохон ач холбогдолтой үйл явдал болсон юм. 1990-3-28-нд БНМАУ-ын сонгуулийн тухай хууль батлагдаж, 1990-5 сард төрийн дээд байгууллагын бүтцийг өөрчлөв. 1990-5-16-нд БНМАУ-ын дээд шүүх МАХН, МҮДН, МЧХН, МСДН, МНН-г бүртгэснээр олон намын систем бий болов. Эдгээр өөрчлөлтийн дүнд Монгол улсын төрийн эрх барих дээд байгууллага АИХ, хууль тогтоох, хянан шалгах, зохион байгуулах байнгын байгууллага УБХ, Ерөнхийлөгчийн албан тушаалыг бий болгож СнЗ-ийг Засгийн Газар болгон өөрчлөв. Энэ дараалсан том өөрчлөлтүүд нь Монгол Улсын улс төрийн системийг шинэчлэх үйл явцад чухал үүрэг гүйцэтгэсэн үйл явдлууд болсон бөгөөд улс төрийн харилцааны шинэ зохицуулалт нь өөр шинэ харилцааны эх үүсвэр болж улмаар улс төрийн цоо шинэ хэв маягийн элитүүд төлөвшин гарч ирэх үндэс суурь болсон билээ. 1990-ээд оны дунд үе гэхэд улс төрийн хуучин системээс нөгөөд шилжих шилжилтийн үеийг нэгэнт туулж, 1992 оны үндсэн хуулийн шинэ үзэл санаа, шинэ зарчмууд нь улс төр, нийгэм эдийн засаг, соёлын салбарт нэвтэрснээр нийгэм шинэ бүтэц, тогтолцоотой болж ирсэн юм. Орчин үеийн Монгол улсын улс төрийн амьдралын онцлог нь ашиг сонирхлоо хамгаалахын тулд эвлэлдэн нэгдэх, хэвлэн нийтлэх зэргээр чөлөөт үйл ажиллагаа явуулах эрх бүхий иргэдийн олонхийн саналаар, тодорхой хугацаагаар, хязгаарлагдмал эрхтэй сонгогддог хууль тогтоох, гүйцэтгэх, шүүх эрх мэдлийн нарийн хуваарьт үндэслэсэн тогтолцоо бүхий төр засаг бодитой оршин тогтнох болсноор тодорхойлогдоно. 1990-3-28-нд БНМАУ-ын иргэний эрхийг хохироосон төрийн захиргааны байгууллага, албан тушаалтны хууль бус үйл ажиллагааны талаар шүүхэд гомдол гаргах журмын тухай хууль батласан нь бюрократ, элит давхаргын зүгээс иргэдийг хохироож мэдэх үйлдлээс олон түмнийг хамгаалах боломжийг олгосон чухал арга хэмжээ болжээ.

1992 онд хуралдсан АИХ-ын 12 дахь удаагийн сонгуулийн 2-р хуралдаан МУ-ын түүхэнд байгаагүй удаан буюу 76 хоног хуралдаж үндсэн хуулиа батласан нь хуучин тоталитари нийгмийн, номенклатур элитүүд ардчилсан шинэ элитүүдэд байраа тавьж өгөх үйл явцыг баталгаажуулж өгөв. Энэ хуралдааны үйл явц нь улс төрийн шийдвэр гаргах үйл явцад эрх баригч элитүүд болон эрх баригч элитийн байр сууринд хэлбэрийн төдий сонгогдсон эрх баригч бус элитүүд гэсэн хоёр өөр бүлгийн зааг ялгааг, шинэ хуучин хоёр өөр улс төрийн системийн ялгааг тодорхой харуулж байсан билээ. Тухайлбал АИХ-ын чуулганд 430 орчим депутат оролцож байснаас 20-иодхон хүн л хамгийн олон удаа үг хэлж өөрсдийн үзэл бодлыг илэрхийлж байсан бол үлдэх хэсэг нь ардчилсан нийгэмд улс төрийн элитүүдэд байх тэр шинжийг төдийлөн өөртөө харуулж чадахааргүй байсан тал ажиглагддаг бөгөөд учрыг олж хужирыг нь тунгаах байдалд зарим талаар хүчин мөхөсдөж байсан болов уу.

УИХ эрх зүйт төрийн хэм хэмжээнд нийцүүлэн төрийн хууль тогтоох, гүйцэтгэх, шүүх эрх мэдлийг хэрэгжүүлэгч бүх бүрдлийн тухай хуулиудыг хэлэлцэн батлаж, тэдгээрийн дагуу уг бүтцүүдийг шинээр бий болгон зохион байгуулж ажиллуулжээ. УИХ төрийн албаны болон төрийн хяналт шалгалтын тухай хуулиудыг батлаж төрийн алба, төрийн хяналтын байгууллагууд үйл ажиллагаагаа эдгээр хуулийн хүрээнд явуулж эхэлсэн байна.

Улс төрийн системийг өөрчлөх үйл явцад чухал үүрэг гүйцэтгэсэн институци болох УБХ-ын сонгуульд ард түмэн нэг талаас шинэ улс төрийн хүчнийг эрэлхийлсэн, нөгөө талаас хуучин эрх баригч элитүүддээ дассан шинжтэйгээр сонгуульд оролцож үр дүнд нь МАХН давуу эрхийг олж авч байсан бол 1996 оны сонгуулиар МАХН цөөнхи суудлыг авав. Энэ нь олон намын тогтолцооны үед аль нэг нам дангаараа байнга ноёрхох бололцоогүй, улс төрийн элитүүд хугацаагүй, үе залгамжилсан байдлаар эрх барих боломжгүй болсныг харуулж, улс орны хувь заяа, эдийн засаг, нийгмийн асуудалд эрх баригч болон сөрөг хүчний байр суурины алинд нь ч шилжиж болох, үүнийг гагцхүү ард түмний сонголт л шийдэж өгөхийг нотлосон юм. Парламентын энэ сонгууль бол нийгмийн цоо шинэ тогтолцоонд орох үеийн хүндрэл бэрхшээлээс түргэн гарах арга замыг эрэлхийлсэн, энэ замд зөв удирдан, чиглүүлж чадах шинэ элитийг эрж хайсан сонголт болсон юм. Энэ сонгууль нь эрх баригч элитээ сонгох иргэдийн эрхийн хэрэгжилт болж ард түмний бүрэн эрхэт байдлыг илтгэж өгч, сонгуулийн шударга шинж, гүйцэтгэх засаглалаа эмхлэн байгуулах үйл явц нь ардчилсан нийгмийн индикаторт бүрэн зохицсон байсан билээ. Ардчиллын институциональ хэмжүүр болох

- Улс төрийн оролцооны өрсөлдөөн
- Улс төрийн оролцооны хяналт
- Гүйцэтгэх засаглалыг бүрдүүлэх өрсөлдөөн
- Гүйцэтгэх засаглалыг бүрдүүлэх нээлттэй байдал
- Гүйцэтгэх засгийн тэргүүний үйл ажиллагааны хязгаарлалт

энэ бүгд сонгуулийн үед болон үр дүнд бодитой зүйл болжээ. Ард түмэн ардчилсан сонгуулийн утга учир, үр ашгийг ойлгох болж шинээр бий болсон төрийн удирдлагадаа дарамт шахалт үзүүлэх эрхтэйгээ ч мэдэрч эхэлсэн билээ. Жишээ нь, Монголын ард түмний шударга тэмцлийг дэмжих түр хороо, Монголын оюуны соёлыг хамгаалах холбоо, Монголын залуучуудын нэгдсэн холбоо, МАСЗХ, Монголын нэгдсэн хөдөлгөөн, Гэр хороололд амьдрагсадын холбоо, Худалдаа нийтийн хоолны ажилтан, ажилчдын холбоо, Монголын эмзэг бүлгийн ажил хэрэгч эмэгтэйчүүдийн холбоо гэх мэт байгууллагууд ард түмнийхээ үгийг сонсдоггүй, ёс суртахууны доройтолд орсон УИХ-ыг тараах, шинээр парламентын сонгууль явуулах, зарим намыг УИХ-аас гишүүдээ татахыг уриалах зэрэг шаардлагуудыг тавьж тэмцэж байв. Эдгээр нь ардчилсан нийгмийн үед эрх баригч элитүүд ард түмний хараа хяналтаас хол байх ямарч аргагүйг нотлож, иргэд нь иргэний болон улс төрийн үндсэн эрхээ эдлэдэг болохыг харуулж өгсөн юм.

Улс төрийн систем дэх улс төрийн элитүүдийн байдлыг тодруульа гэвэл төрийн институтууд, тэдэнд нөлөөлж байдаг нийгмийн бүлгүүдийн хоорондын харилцааг авч үзэхээс өөр аргагүй. Улс төрийн систем бол нийгэм, түүнийг бүрдүүлж байдаг бүлгүүдийн хамтын зорилгыг томъёолж, амьдралд хэрэгжүүлдэг институтууд байгууллагуудын нийлбэр цогц юм. Төр, төрийн байгуулалтыг бүрдүүлж байгаа институтууд нь чиг бодлогыг боловсруулдаг улс төрийн системийн үндсэн гол хэсгүүд юм. Өнөөгийн монголын нийгмийн улс төрийн системийн бүтэц, түүний институтууд, байгууллагуудын хоорондын харилцаа холбоог гаргахдаа 1990 оноос өмнөх үеийнхтэй нь харьцуулж үзвэл ямархуу хэмжээний өөрчлөлт хийгдсэн байна вэ гэдэг нь тодорхой харагдах

юм. 1990 оноос өмнөх үе нь хүнд сурталт, захиран тушаах тогтолцоо нэгэнт бүрэлдэн тогтсон, МАХН-ын нэрээр бамбай хийж төрийн дээд удирдлагад байсан эрх баригчид хяналтгүй захиргаадаж байсан үе юм. Нам, төрийн ажлын зааг ялгаа алга болж төр олон нийтийн байгууллагын бие даасан байдал алдагдаж, нэг намын үйл хэрэгт үйлчлэгчид болсон байв. БНМАУ-ын үндсэн хуульд “БНМАУ-ын төр нийгмийг удирдан чиглүүлэгч хүч бол бүхнийг ялагч марксист-ленинист онолыг үйл үйл ажиллагаандаа удирдлага болгодог МАХН мөн” гэж заасан нь МАХН-аас бусад нийгэм дэх янз бүрийн бүлэглэлийн эрх чөлөөг хаасан, нэг намын хязгааргүй ноёрхлыг үндсэн хуулийн хүрээнд баталгаажуулж өгсөн хэрэг байлаа.

Төрийн байгууллагын бүтцийг авч үзвэл төрийн эрх барих дээд байгууллага нь БНМАУ-ын АИХ байв. АИХ нь бүх шатны АДХ-ын системийг толгойлж, улс орныг төрийн зүгээс удирдах бүрэн эрхийг хэрэгжүүлж байв. Төрийн бусад дээд, төв байгууллагуудыг шууд байгуулж, үйл ажиллагааг нь хянаж удирдан, Үндсэн хууль болон бусад хуулийг батлах эрх эдлэж байв. АИХ-ын чуулганы чөлөөт цагт түүний сонгосон байгууллага БНМАУ-ын АИХ-ын Тэргүүлэгчид нь төрийн эрх барих байнгын дээд байгууллагын бүрэн эрхийг хэрэгжүүлж байв. Түүний бүрэлдхүүнд АИХ-ын тэргүүлэгчдийн дарга, орлогч дарга нар, нарийн бичгийн дарга, тэргүүлэгч гишүүд орж байв. Мөн АИХ-д Мандатын комисс, төлөвлөгөө төсвийн, хуулийн төсөл боловсруулах, үндэсний асуудлын, хөдөө аж ахуйн, аж үйлдвэрийн, соёл гэгээрэл, эрүүлийг хамгаалахын, залуучуудын асуудал эрхэлсэн зэрэг байнгын комисс ажиллаж байсан юм. АИХ-ын тэргүүлэгчид нь АИХ-д ажлаа хариуцан тайлагнах ба түүний эрх хэмжээнд хамаардаг асуудлыг чуулганы чөлөөт цагт шийдвэрлэж байв. Энэ бүтцээс харахад улс төрийн эрх барьж байгаа хамгийн дээд түвшний элитүүд нь АИХ-ын депутатууд мэт харагдаж байна. Энэ нь тухайн үеийн үзэл сурталдаа тохирсон, ард түмэн засгийн эрхээ барьж байгаа гэдгийг харуулах нэг чухал зүйл байв. Гэтэл тэд үнэн хэрэгтээ эрх баригч элитүүд мөн үү гэдэг нь эргэлзээтэй асуудал юм. Үүнд, юуны өмнө эдгээр депутатууд нь өөрсдийн эрхэлсэн ажилдаа л амжилт гаргасан, нийгмийн бүтцийг тусгасан хүмүүс байсан. Тиймээс ч улс орныг удирдаж авч явахад хангалттай мэдлэг боловсролтой хэсэг маш цөөхөн хувийг л бүрдүүлж байжээ. Нарийндаа бол батлаж байгаа хуулийнхаа утга санаа, агуулгыг бүх депутатууд бүрэн дүүрэн ойлгож батлаж байсан гэдэг нь эргэлзээтэй. Нөгөө талаас хууль батлахаар цугларах цугларалт нь маш цөөхөн удаа, хэлэлцэж байгаа цаг хугацаа нь давчуу байдгаас үр дүнтэй, бүтээлч байсан гэхээсээ илүү хэлбэрдсэн шоу маягийн байсан гэдэгт л илүү дөхөж очдог. Мөн АИХ-ын тэргүүлэгчид зарлигаараа нийгэмд үйлчлэх хуулиа нэгэнт батлаад харин дараа нь АИХ-д оруулж баталгаажуулдаг байснаас харахад хууль батлах үйл ажиллагаа АИХ-аас төдийлөн хамааралгүй шийдэгдчихдэг, эрх мэдэл нь тэргүүлэгчдийнх нь гарт бодитойгоор оршиж байсныг харуулдаг.

Төрийн захиргааны байгууллагын тогтолцоо нь дээд, төв, орон нутгийн байгууллага гэсэн хэсгээс бүрдэж, Сайд нарын Зөвлөл нь төрийн гүйцэтгэн захирах дээд байгууллага байв. Сайд нарын Зөвлөл нь гагцхүү БНМАУ-ын АИХ, түүний Тэргүүлэгчдийн өмнө ажлаа тайлагнаж, тэдгээрийн хууль зарлигийг биелүүлэх үндсэн дээр төрийн захиргааны төв, орон нутгийн байгууллагыг нэгтгэн удирдаж байв. Үндсэн хуульд зааснаар Сайд нарын Зөвлөлийг БНМАУ-ын АИХ-ын ээлжит сонгууль бүрийн анхдугаар чуулганаас 5 жилийн хугацаатай байгуулж, бүрэн эрхийн нь хугацаа дуусмагц АИХ-ын чуулган дээр эрхээ шилжүүлж, үйл ажиллагаагаа хэлэлцүүлдэг байв. Сайд нарын Зөвлөлийн бүрэлдхүүнд Сайд нарын Зөвлөлийн дарга, 1-р орлогч дарга, орлогч дарга нар, БНМАУ-ын сайд, Улсын хорооны дарга орж байв.

АИХ нь Сайд нарын Зөвлөлийн өргөн мэдүүлснээр төрийн захиргааны бусад төв байгууллагын эрх баригчийг Сайд нарын Зөвлөлийн бүрэлдэхүүнд оруулж байхаар тусгаж, Сайд нарын Зөвлөлийн эрх хэмжээний нийтлэг асуудал, бүрэн эрхийг Сайд нарын Зөвлөлийн хуулиар, төрийн удирдлагын зохих салбар хүрээнд эдлэх тодорхой бүрэн эрхийг салбарын шинжтэй бусад хууль зарлигаар нарийвчлан зохицуулж байв. Сайд нарын Зөвлөл болон түүний Тэргүүлэгчид нь өөрийн бүрэн эрхэд хамаарах асуудлыг хуралдаанаараа хэлэлцэж, олонхийн саналаар шийдвэрлэж байв. Сайд нарын Зөвлөлийн хуралдааныг улиралд нэгээс доошгүй удаа, тэргүүлэгчдийн хуралдааныг шаардлагатай үед хийж хуралдаанаас тогтоол захирамж гаргаж байжээ.

Төрийн захиргааны төв байгууллагад яам зонхилох байр эзэлж байв. Яамд нь АИХ-аас байгуулагдаж Сайд нарын зөвлөлийн гишүүн сайд толгойлон тодорхой салбарыг удирддаг байв. Яамыг Сайд толгойлж тухайн яаманд даалгасан үүрэг зорилтыг хэрэгжүүлэх явдлыг БНМАУ-ын Сайд нарын Зөвлөлийн өмнө биечлэн хариуцахаар заажээ. Мөн төрийн захиргааны төв байгууллагад салбар хоорондын удирдлагыг хэрэгжүүлэгч улсын хороод болон тусгай газар багтаж байв. Улсын хороог АИХ-аас байгуулж төрийн захиргааны төв, орон нутгийн бусад байгууллагыг зохицуулах эрх хэмжээтэй байв. Сайд нарын Зөвлөлийн дэргэдэх тусгай газар нь төрийн захиргааны төв байгууллагын тогтолцоонд мөн багтаж байв. Эдгээр тусгай газрыг Сайд нарын Зөвлөлөөс байгуулдаг байв.

АДХ нь төрийн эрх барих анхан шатны байгууллага болж байв. АДХ нь тус тусын харьяа нутаг дэвсгэр дээр ажилладаг төрийн байгууллагуудыг толгойлж орон нутгийн эрхийг хэрэгжүүлж байсан юм. Аймаг, хотын АДХ-ын чуулганыг жилд хоёроос доошгүй удаа, сум, хороо, район, хотын АДХ-ын чуулганыг жилд 3-аас доошгүй удаа гүйцэтгэх захиргаанаас зарлан хийлгэж байв. Төрийн захиргааны орон нутгын байгууллагад АДХ-ын Гүйцэтгэх захиргаад, тэдгээрийн хэлтэс, газар, түүнчлэн яаманд шууд харьяалагдаж орон нутагт ажилладаг захиргааны байгууллагууд орж байв. Гүйцэтгэх захиргаад бол АДХ-ын гүйцэтгэн захирамжлах байгууллага бөгөөд АДХ-ын гүйцэтгэх захиргааг дарга, орлогч дарга, нарийн бичгийн дарга, гишүүдийн бүрэлдхүүнтэйгээр байгуулж байжээ. (Ж.Болдбаатар, Д.Лүндээжанцан Монгол улсын төр эрх зүйн түүхэн уламжлал, УБ., 1997, х.315-320)

Төрийн захиргааны дээд, төв, орон нутгийн байгууллагын сонгогдож байгаа байдал, үйл ажиллагааны хүрээ, эрх үүргийн хуваарилалт, томилж томилогдож байгаа хүмүүсийн мэдлэг чадвар, улс орны эрх ашигтай холбоотой асуудлыг шийдэх дадлага туршлагыг нь харьцуулахад эрх барих мэдэл нь АИХ-ын депутат, орон нутгийн Ардын Хурлын Депутат нарт төдийлөн оногддоггүй нь харагддаг. Тэднийг сонгохдоо дээр дурдсанчлан нийгмийн сектор бүрийг тодорхой хэсэг төлөөлөх ёстой гэж үзэж төрийн эрх барих институтэд ажилчин, малчин, сэхээтэн бүгдийнх нь төлөөлөл багтаж, боловсролд төдийлөн их ач холбогдол өгөхгүй байлаа. Эдгээр их хурлын гишүүд, депутатууд нь социалист нийгэм байгуулж, хөдөлмөрч ард түмний ардчилсан диктатур нь аажмаар ажилчин ангийн диктатур болон хувирч нийгмийг удирдах болсныг харуулж байна гэж сурталчилж байсан ч монголын нийгэмд эрх баригч элитүүд, нөөц элитүүдийг эгнээндээ багтаасан номенклатурчидын гэж нэрлэгдэх шинэ давхараа бий болж, нэг хүний дарангуйлал тогтож ирснийг хаацайлан өнгөлөн далдалсан хэрэг байлаа. АИХ ч, АДХ ч хуульд заасан бүрэн эрхээ эдэлж чадахгүй, тийм боломж ч үгүй байжээ. Элитийн онолын сонгодог төлөөлөгчийн нэг Г.Моска жинхэнэ эрх мэдэл хэний гарт байдаг вэ гэсэн асуудалд хариу өгөхдөө *de jure* байснаас *de facto* эрх мэдэлтэй байсан нь илүү гэж үзсэн байдаг (Ч.Өлзийсайхан Элит

судлал, УБ., 2006, х.35). Тэгвэл манай АИХ, АДХ-ын гишүүд депутатууд de jure байсан болохоос биш de facto эрх мэдэл байгаагүй. Нийгэм дэх янз бүрийн бүлгүүдийн хооронд өрсөлдөөн гэхээсээ социализм коммунизм байгуулах үйл хэргийн төлөө ган бат нэгдэл нягтралтай, “антогност” зөрчилгүйгээр хамтын хүчээр урагшлах нэг зорилго нь тэднийг улам ойртуулж байна гэж үзэж байв. Тэр үед нийтийн үйл хэрэг, бодол санаанаас өөрөөр байх, өөрийн үзэл бодлоо чөлөөтэй илэрхийлэх нь ангийн дайсан, социализмын үйл хэргээс урвасан хэрэг байсан юм. Захиргаадах аргаар хүнд суртлын механизм тогтож, нам төрийн дээд эрх мэдлийг төвлөрүүлж, намаас заавал зөвшөөрөл авч байж асуудлыг шийдэх, ард түмэн өөрөө сонгож гаргах ёстой төлөөллийг урьдчилан нэр зааж, өрсөлдөөнгүйгээр “сонгуулах” зэрэг гажуудал бий болжээ.

Тэгвэл 1990-ээд оноос хойш нийгмийн бүлгүүд, төрийн институтууд, улс төрийн элитүүд ямархуу харилцаа холбоотой байна вэ. ЗХУ болон Зүүн Европын орнуудад өрнөж байсан ардчиллын төлөөх тэмцлийн нөлөөгөөр нийгэм улс төрийн тогтолцоонд бий болсон гажуудлыг засах, ардчилал шударга ёс тогтоохын төлөө тэмцэж эхэлсэн нь юуны өмнө төрийн эрх барих байгууллагын тогтолцоог шинээр бүрдүүлэх боломжтой болгосон юм. 1990 оны 5-р сард БНМАУ-ын Үндсэн хуулинд нэмэлт өөрчлөлт оруулж үүгээр нам төрийн үүргийг зааглан, улс төрийн тогтолцооны цөм нь төр байх, түүний чиг үүргийг бүх талаар өндөржүүлж, эрх хэмжээг өргөтгөх, хуулийн үүрэг ролийг хүчтэй болгох, парламентын нэгдмэл тогтолцоог бүрдүүлэн төлөвшүүлэх, ардчиллыг хөгжүүлэх чиглэлд том алхам хийсэн юм. БНМАУ-ын АИХ-аас гадна байнгын ажиллагаатай парламент болох БНМАУ-ын Бага Хурал, төрийн тэргүүн Ерөнхийлөгчийн институт бий болгох, зэрэг асуудлыг шийджээ. Сонгуулийн үр дүнгээр шийдэгддэг төрийн өндөр дээд албан тушаалд ардчиллын хэм хэмжээ, зарчмыг мөрддөг болсноор төрийн дээд институтэд ажилчин, малчин, сэхээтэн гэсэн нийгмийн анги давхаргын бүгдийнх нь төлөөлөл багтах ёстой гэсэн муйхар тулгалт алга болж, харин улс төрийн элитэд уг хүн өөрөө хир зэрэг тохирох вэ гэдэг нь илүү чухалчлагдах болжээ. Нийгэм дэх бүлэг бүр нь гишүүнчлэлийн хувьд албадлагын шинжтэй, шатласан бүтэцтэй байсан бол ардчилсан улс төрийн систем нь энэ байдлыг өөрчилж, улс төрийн элитүүд нь аливаа нэг байгууллагын гишүүнчлэлийн асуудлыг өөрсдийгээ дэмжүүлэхийн тулд, өөртөө татахын тулд ашиглаж чадахаас биш албадах боломжгүй болсон байна. Өөрөөр хэлбэл ямар ч улс төрийн элитүүд бүлэглэлүүдийг хянах боломжгүй болжээ. Ингэснээр аливаа сонирхлын бүлгүүд эрх баригч элитээс хамааралгүйгээр ашиг сонирхлын артикуляци хийх боломж нээлттэй болсон байна.

АИХ УБХ-ыг байгуулсан бөгөөд энэ нь хууль тогтоох, хянан шалгах, зохион байгуулах бүрэн эрх бүхий төрийн эрх барих байнгын дээд байгууллага болов. УБХ нь парламентын үндсэн хэлбэр болж улс төрийн намууд сонгуульд авсан саналын тоонд үндэслэн хуваарилсан мандатын дагуу суудалтай болсноор олон намууд парламентад өөрийн байр суурьтай болжээ. УБХ нь дарга, орлогч дарга, нарийн бичгийн дарга, 50 гишүүнтэй, эдгээрийн дөрөвний гурав нь АИХ-ын депутатын дундаас сонгогдох ёстой байжээ. УБХ-ын дарга нь БНМАУ-ын Дэд Ерөнхийлөгч байхаар тогтоосон юм. УБХ нь АИХ-аас сонгогддогын хувьд түүнд ажлаа тайлагнадаг байв.

Улсын Бага Хуралд төрийн байгуулалтын, эдийн засгийн, нийгмийн, хууль зүйн, эмэгтэйчүүд-хүүхэд залуучуудын гэсэн байнгын хороод ажиллажээ.

Шинэ үндсэн хуулиар засаглал хуваарилах зарчмыг баримтлан төрийн эрх мэдлийг хуваарилснаар төрийн эрх мэдлийн тэнцвэрт байдал хангагдаж

нэг хүний ноёрхол тогтох, ард түмний дээр хэсэг бүлэг хүмүүс хязгааргүй, хугацаагүй ноёрхлоо тогтоох боломжгүй болсон билээ. Төрийн эрх мэдэл, түүнийг хэрэгжүүлж буй байгууллагууд, тэдгээрийн зохион байгуулалт, үйл ажиллагааны эрх зүйн үндсийг тогтоож, хоорондын харилцаанд баримтлах журам, эрх хэмжээ, үйл ажиллагааных нь харилцан шүтэлцээтэй байх, бие биенийгээ тодорхой нөхцөлд нөхөн сэлбэх чадвар, шаардлагатай нөхцөлд бие биенийхээ үйл ажиллагаанд хуульд заасан ёсоор тодорхой асуудлаар саад хийх эрхтэй байхаар төрийн эрх мэдлийг хуваарилжээ.

“Монгол Улсын Их хурал бол төрийн эрх барих дээд байгууллага мөн бөгөөд хууль тогтоох эрх мэдлийг гагцхүү УИХ-д хадгалана” гэж Үндсэн хуулинд зааж өгөв. УИХ нь хууль тогтоох эрх мэдлийг хэрэгжүүлэгч, хуулийн хэрэгжилтийг хангаж, биелэлтэнд нь хяналт тавигч, төрийн гүйцэтгэх болон шүүх эрх мэдлийн байгууллагуудын зохион байгуулалт, үйл ажиллагааны эрх зүйн үндсийг тодорхойлогч, ард түмний эрх ашгийг дээдлэн сахих эрх, үүрэгтэй институт болсон билээ.

1994-12-30-нд батлагдсан Төрийн албаны тухай Монгол улсын хуулиар Монгол Улсын төрийн албаны ангилал, зарчим, төрийн албан тушаал, түүнд тавигдах шаардлага, төрийн албан хаагчийн эрх зүйн байдал, төрийн алба хаах болзол, журам, баталгааг тогтоож өгчээ. Уг хуулиар төрийн улс төрийн албан тушаалд Үндсэн хууль, бусад хуулиар тогтоосон болзол, журам, шалгуурын дагуу сонгуулийн болон, сонгуулийн үр дүнд томилолтын журмаар ажилладаг албан тушаалуудыг хамааруулжээ. Жишээлбэл, Монгол Улсын Ерөнхийлөгч, УИХ-ын дарга, Ерөнхий сайд, УИХ-ын дэд дарга, гишүүн, Засгийн газрын гишүүн, бүх шатны засаг дарга зэрэг нь улс төрийн албан тушаал болно.

Төрийн албан тушаалын ангилал дахь төрийн захиргааны албан тушаалд УИХ, Ерөнхийлөгч, Засгийн Газар, шүүх, прокурорын байгууллагын ажлын албаны удирдах ба гүйцэтгэх албан тушаал, яамны төрийн нарийн бичгийн дарга, засаг даргын тамгын газрын удирдах ба гүйцэтгэх албан тушаалтнууд зэрэг албан тушаал байдаг. Төрийн захиргааны албан тушаалын тэргүүн түшмэлд- яамны төрийн нарийн бичгийн дарга, тэдгээртэй адилтгах бусад албан тушаал, эрхэлсэн түшмэл- яамны газрын дарга, түүний орлогч дарга, тэдгээртэй адилтгах албан тушаал, ахлах түшмэлд- яамны хэлтэс, тасгийн дарга, ахлах байцаагч, ахлах мэргэжилтэн, тэдгээртэй адилтгах албан тушаал, дэс түшмэлд- яамны байцаагч, мэргэжилтэн, тэдгээртэй адилтгах албан тушаал, туслах түшмэлд- яамны туслах байцаагч, туслах мэргэжилтэн, тэдгээртэй адилтгах албан тушаалтан хамаарч байна.

Элитийн онолын сонгодог төлөөлөгчид “хүнийг яг хэдийд залуу байна, яг хэдийд хөгшин болжээ гэж хэлж болдоггүйтэй адилхан улс төрийн албан тушаалтнуудыг чухам яг аль эрх мэдэл дээр очиход нь элит гэх вэ гэдэг нь хэлэхэд хүндрэлтэй асуудал” (Антология мировой политической мысли, М. 1997, Т.2, с. 61) гэж үзэж байсан билээ. Гэхдээ нийгмийн өндөр статус эзэлж, түүнд тохирсон эрх мэдэл эзэмшиж байдаг, тиймээс ч улс төр, нийгэм, эдийн засгийн засаглалын институтын ихэнхэд шийдвэрлэх нөлөө үзүүлэх бодит боломжоор хангагдаж байдаг хэсгийг сонгон авах боломж бий. Тэд ихэнхдээ сайн бэлтгэгдсэн, олон түмний дунд танигдаж мэдэгдсэн, нийгмээс хүлээн зөвшөөрсөн хэсэг юм. Албан тушаалын байдлаас авч үзвэл төрийн улс төрийн албан тушаалд хамаарагддаг Монгол Улсын Ерөнхийлөгч, УИХ-ын дарга, Ерөнхий сайд, УИХ-ын дэд дарга, гишүүд, Засгийн газрын гишүүд юуны өмнө орно. Хэдийгээр Төрийн албаны тухай Монгол Улсын хуульд улс төрийн албан тушаал гэж нэрлээгүй ч төрийн албан тушаалын ангилал дахь төрийн захиргааны албан тушаалд орох УИХ, Ерөнхийлөгч, Засгийн Газар, шүүх,

прокурорын байгууллагын ажлын албаны удирдах албан тушаалтнууд, яамны төрийн нарийн бичгийн дарга, засаг даргын тамгын газрын удирдах албан тушаалтнууд нь улс төрийн элитүүдэд нөлөө үзүүлэх боломж асар ихтэй учраас тэднийг анхаарахгүй өнгөрч огт болохгүй юм.

Элит судлалын нилээд ном зохиолд нийгмийн элит бүтцийг улс төрийн эрх мэдлийг гартаа төвлөрүүлсэн эрх баригч элитүүд, элитүүдийн тойрон хүрээлэгсэд, нөөц элитүүд, контр буюу сөрөг элитүүд гэсэн бүтэцтэйгээр авч үзсэн байдаг билээ. Энэ ангилалаар авч үзвэл эрхэлсэн түшмэлд хамаарагддаг яамны газрын дарга, түүний орлогч дарга, тэдгээртэй адилтгах албан тушаалтнууд нь эрх баригч элит гэхээсээ нийгмийн давхаргын иерархид элит давхаргад нилээд дөхөж очсон албан хаагчид гэж үзүүштэй санагдана.

Төрийн тусгай албан тушаалд төрийн тусгай чиг үүргийг хэрэгжүүлэх үүрэгтэй, албан тушаал, жишээ нь бүх шатны шүүхийн шүүгчид, прокурор, Үндсэн хуулийн цэцийн гишүүн, Сонгуулийн ерөнхий хорооны дарга, гишүүн, Зэвсэгт хүчин, бусад цэрэг, тагнуул, цагдаагийн байгууллагын удирдах албан тушаалтнууд Монгол банкны ерөнхийлөгч, тэргүүн, дэд ерөнхийлөгч, Үнэт цаасны хороон дарга, томоохон эрдэмтэд, нөлөө бүхий бизнесменүүд ч улс төрийн эрх мэдэлд нөлөө бүхий байж чадна гэсэн утгаараа элит давхаргад орох нь гарцаагүй. Харин тэдэнд улс төрийн эрх мэдэл яг гарт нь байхгүй байж болох юм. Гэвч тэдний зүгээс нийгэмд нөлөөлөх нөлөөлөл нь улс төрийн эрх мэдэл бүхий байр сууринд жишээ нь парламентад суудал авч чадсан хэн нэгнээс илүү ч байж болох талтай.

Монголын нийгэмд ардчиллын зарчимд үндэслэсэн элитүүдийн сонгуулийн үр дүнгээр байраа солих үйл явц нь элитийн онолын сонгодог төлөөлөгч Г.Москагийн хэлсэнчлэн соёл иргэншлийн түүх нь улс төрийн элитүүд засгийн эрхэнд гарч ирэх, уг эрх мэдлээ өв залгамжлуулах, эсвэл хуучин эрх мэдэлтнийг унагааж шинэ эрх мэдэлтэн гарч ирэх үйл явц юм. Хэрэв нэр алдарт хүрсэн хүмүүс өөртөө олдсон боломжуудаа төгөлдөржүүлж байхгүй бол тэдний эрх мэдэл баталгаатай унахад хүрнэ гэж хэлж байсныг нотлон эрх мэдэлд хүрч, бас халагдаж солигдож, улс төрийн амьдралыг үргэлжлүүлж байна (Антология мировой политической мысли, М. 1997, Т.2,с.131).

Улс төрийн шинэ системд шилжихтэй холбоотойгоор улс төрийн субъектуудын хоорондын харилцаан дахь хэм хэмжээнд ч бас өөрчлөлт гарчээ.

1996 оны сонгуульд МҮАН, МСДН эвсэл болж орсон нь шинээр бий болсон улс төрийн намууд ардчилсан сонгуульд туршлагажиж ирж байгааг харуулж, сонгуулийн тогтолцоондоо тохирсон бодлого явуулж эхэлснийг харуулав. Гэвч 2000 он хүртэл эрх баригч хүчин болсон улс төрийн шинэ хүчнийхэн нэгдсэн нэг нам шиг байр суурьтай байж чадалгүй улс төрийн арвин их туршлага, нийгмийн зүгээс дэмжигч бааз суурь сайтай МАХН-д хоёр сонгуульд дараалан ялагдахад хүрсэн билээ. 1992 оны сонгуульд 70:6-ын харьцаагаар ялж байсан МАХН 1996 онд цөөнхийн суудалд шилжсэн, энэ сонгуульд үнэмлэхүй олонхи болж байсан ардчилсан хүчнийхэн 4 засгийн газраа сольж үүний үр дүнд 2000 онд парламентын сонгуульд ялагдал хүлээсэн, 2004 оны сонгуульд МАХН сөрөг хүчнээ ялах боломж ихтэй байсан ч сонгуулийн технологитоо алдаа гаргаж, олон түмний сэтгэл зүйд төдийлөн тохироогүй сурталчилгаа хийсний улмаас парламентад улс төрийн бусад хүчнүүдтэйгээ тэнцүү суудал авсан зэрэг нь ард олон засгийн эрхийг барьж байгаа элит хэсгийн хариуцлагыг өндөрт байлгахыг ямагт сануулж байх боломжтой болсныг харуулав. Нийгэмд ерөнхийдөө амьдралын түвшин доогуур, амиа аргацаасан байдал асар их байгаа учраас улс төрийн элитүүд ч

энэ байдалд зохицсон бодлого явуулж байна. Улс төрийн намуудын баримтлах үзэл суртал нь өөр өөр байгаа боловч аль нь ч ялгаагүй сөрөг хүчний байр сууринд очихоороо социал-демократ чиглэлийг түлхүү баримтлаж байна. Эрх баригч хүчнийхэн ч олон түмний санаа бодлыг өөртөө татахад социал-демократ байр суурийг баримтлахаас өөр аргагүй байгаа боловч өнөөгийн нийгэмд ажиглагдаж байгаа нэг гаж гэж хэлж болох зүйл нь сөрөг хүчний дэвшүүлж гаргаж байгаа, мөрийн хөтөлбөртөө дэвшүүлсэн нийгмийн хамгааллын талын бодлого дээр эрх баригч хүчнийхэн ихэнхдээ хориг тавих хандлага гаргаж байгаа явдал юм. Улс төрийн оролцоонд фракцын хэлбэр хүчтэй байгаагаас улс төрийн нэг бүлэг эрх мэдлийг авангуутаа өөрийн эрх мэдлээс салах хүртлээ өөрийн өрсөлдөгчдийн улс төрийн эрхийг хязгаарлах оролдлого ч хийх болжээ.

Өнөөг хүртэл явагдаж байгаа сонгуулийн үр дүнд МАХН илүү олон давтамжтайгаар сонгуульд ялж байгааг зарим судлаачид нийгэм эдийн засгийн реформ, түүний үр дагавараас ард түмэн бэрхшээж, хуучнаа санагалзсаны үр дүн гэж тайлбарлах явдал байсан. Гэвч бодит байдал дээр ард түмний 87% нь ардчилал, зах зээлийн харилцааг хэвшүүлэх талд байгааг судалгаагаар нотложээ. Харин сонгуулийн үр дүн нь улс төрийн элитүүдийн явуулах бодлогын стратеги, тактик нь цаг үе болон ард түмний хэрэгцээ шаардлагад хир зэрэг нийцтэй байна вэ гэдгээс, мөн боловсон хүчний нөөц, нийгмийг удирдах туршлага, намын доторхи эв нэгдэл, улс төрийн лидерүүдийнх нь нийгмийн зүгээс авч байгаа үнэлгээ зэрэг олон зүйлээс шалтгаалж байгаа билээ. Аль ч нам нь парламентад олонхи болж засгийн газраа байгуулсан ч өмнөх нийгмийнх шиг албадах эрх мэдэл байхгүй болсон. Гэвч засгийн газрын үйл ажиллагаагаар дамжуулж засаглалын нөөцийн хуваарилалт өөрсдөд нь ашигтай байгаагаар далимдуулан олон түмнийг өөртөө татах, олон нийтийн мэдээллийн хэрэгслэлийг ашиглан өөрсдийн үйл ажиллагааг сурталчилах бодлогыг эрчимтэй явуулах болжээ.

Улс төрийн намууд, янз бүрийн сонирхлын бүлгүүд парламент, засгийн газарт шаардлага хүргүүлэх, улс төрийн бодлого, шийдвэрт нөлөөлөхийг оролдох явдал жирийн үзэгдэл болжээ. Нийгэм дэх сонирхлын бүлгүүд гишүүдийнхээ эрх ашгийг илэрхийлж чадаж байгаа боловч эрх баригч нарт ямар ч нөлөө үзүүлж чадахгүй байгаа тохиолдол нилээд байна. Өөрөөр хэлбэл нэгэнт эрх баригч болсон элит хэсгийнхэн олон түмний шаардлагуудад зохистой хариу өгөх явдал л асар их дутагдалтай болж ирж байна. Иймээс эрх баригч элитүүдийг эсэргүүцсэн, үйл ажиллагааг нь хянах гэсэн, улс төрийн тавцнаас зайлуулах гэсэн шаардлагууд маш их хэмжээгээр гарах болж байна.

Ардчилалын үндсэн зарчмууд нэгэнт нийгмийн амьдралын хэм хэмжээ болсон учраас улс төрийн элитүүд олон түмнийг өөрсдийн хүссэн загвараар барьж байх боломж үгүй болсон. Харин тэд Засгийн газрын бюрократ сувгуудыг өөрсдийн хяналтандаа байлгах талаар маш шаргуу ажиллах болсон байна. Үүний тодорхой жишээ нь 1996, 2000, 2004 оны сонгуулийн дараах халгаа сэлгээ юм. Гэвч нийгэм эрх баригчдын хурууны үзүүрээр хөдлөх нь ардчиллын нөхцөлд таарахгүй гэдгийг ойлгож эрх зүйт төрийн хэм хэмжээг баримтлан үйл ажиллагаагаа явуулахыг шаардах болсон байна. 1996 оны сонгуулийн дараа удирдах албан тушаалын хүмүүс бараг толгой дараалан ажлаасаа халагдаж, ингэхдээ ардчилсан нийгэм ийм л юм байлгүй гэсэн сэтгэлгээгээр хүлээцтэй хандаж байсан бол 2004 оны сонгуулийн дараах халгаа сэлгээнд маш их эсэргүүцэл гарч үндслэлгүйгээр ажлаас халлаа гэж шүүхэд хэндсан тохиолдол эрс нэмэгджээ.

Нийгэм хөгжихийн хирээр янз бүрийн бүлгийн зүгээс улс төрийн бодлогод нөлөө үзүүлэх боломж бас өсч улс төрийн бодлого боловсруулахын

өмнө засгийн газар дахь болон нийгэм дэх хувь хүмүүс, бүлгүүд улс төрийн бодлогоос юу хүсч юу олж авахыгаа тодорхойлж, ашиг сонирхлоо илэрхийлэх буюу артикуляци хийх боломж нээлттэй болж иржээ. Ардчиллын үр дүнд иргэдийн улс төрийн оролцоог хязгаарлах боломж багасч харин ч ард олон хүсэх, гуйх, шаардах, олон нийтийг дайчлах, удирдлагад дарамт шахалт үзүүлэх зэргээр эрх баригчдын үйл ажиллагаанд нөлөөлж байна. Хувь хүмүүс, сонирхлын бүлгүүдийн үйл ажиллагааны арга барил, санхүүжилт, нийгмийн дэмжлэг зэргээрээ хоорондоо нилээд ялгаатай юм. Институжсэн сонирхлын бүлгүүдийн ар талд улс төрийн нам, намуудын доторхи янз бүрийн бүлгүүд, бизнесийн бүлэглэлүүд ч байна. Өөрсдийн хэрэгцээ шаардлагаасаа болоод сонирхлын бүлгүүд улс төрийн бодлогын тодорхой салбаруудаар дагнах хандлага их байна. Тэдний ашиг сонирхлын артикуляци хийх үйл ажиллагаа нь илүү зохион байгуулагдсан, санхүүгийн чадвар сайтай, асуудалд мэдлэг боловсролтой шинжээр хандсан, гэхдээ бас чинээлэг давхаргынханд ашигтайгаар шийдэгдэх тал руу хэлбийсээр л байна.

Улс төрийн системийн өөрчлөлт нь засаг төрд болон ашиг сонирхолдоо хандах хүмүүсийн улс төрийн ухамсарыг маш өөр түвшинд гаргаж тавив.

Улс төрийн системүүд нь тухайн улс орны дотоод нөхцөл байдал төдийгүй гадаад хүрээлэлд оршиж, уг хүрээлэл нь улс төрийн сонголт, нийгмийн хөгжил дэвшилд хүрэх арга замыг хязгаарлаж, эсвэл илүү боломжтой болгож байдаг билээ. 1990 оны ардчилсан хувьсгалаас хойш иргэд өөрсдийн өдөр тутмын амьдралын асуудлаар төр засагтаа шаардлага тавих эрх чөлөөтэй болж нөгөө талаар улс төрийн элитүүд ард түмний өмнө хариуцлага хүлээж, өөрсдийн үйл ажиллагааг үнэлүүлж цэгнүүлж байх шаардлагатай болжээ. 1992 оны багш нарын ажил хаялт, 1994-4 сарын МоАХ, МОХ-оос зохион байгуулсан жагсаал цуглаан, Монголын тусгаар тогтнолыг хамгаалах ард түмний 281-ийн холбооны тэмцэл, 2000 оноос хойш бол Эрс шинэчлэл, Миний Монголын газар шороо, Даяар монгол, Ард түмний Их Хуралдай гэх мэт олон тэмцэл хөдөлгөөнүүд гарч тухайн үеийн эрх баригчдыг шүүмжилж, Засгийн газар хөтөлбөрөө биелүүлсэнгүй, төр, засгийн өндөр албан тушаалтнууд ёс зүйн алдаа гаргалаа, албан тушаалаа урвуулан ашиглалаа гэж эсэргүүцлээ илэрхийлж байв. Эдгээр тэмцэл нь эрх баригч элитүүдийн явуулж буй бодлогын хомсдол, зохион байгуулалтын алдаа, боловсон хүчний буруу сонголт, ёс зүйн доголдол, эрх барьж байсан улс төрийн хүчний дотоодын хагарал, сөргөлдөөнийг шүүмжилсэн өнгө аястай байсан юм.

Тоталитари улс төрийн системийн үед эрх баригч элитийг шүүмжлэх явдал хаалттай байж, энэ үйлдэл нь улс орны эрх ашиг, аюулгүй байдал, тусгаар тогтнолын эсрэг шинжтэй гэсэн үнэлгээн дээр бууж нухчин дарагдаж байсан цаг үе нэгэнт дуусчээ. Шилжилтийн үеийн улс төрийн засаглалын легитим байдал нь тухайн үеийн хүндрэл бэрхшээл, ардчилсан системийн онцлогыг өөртөө тусгаж байлаа. Ялангуяа эрх баригч элитүүдийн нийгмийн хамгааллын талаар явуулж буй бодлогыг ихээхэн шүүмжлэх болжээ. Энэ нь баялгын хомсдол, амжиргааны түвшний доройтол, хүнд байдлаас гарах арга зам хайлт, цаг үеийн хүнд бэрхшээлтэй байдал, сөрөг хүчин нь эрх баригчдыг шүүмжилсэн үйл ажиллагаа явуулах болсон зэрэг олон нөхцөл байдалтай холбоотой байв.

Ер нь эрх баригчдын үйл ажиллагааг эрс эсэргүүцсэн, улс орныг донсолгосон давалгаа, үйл явдлууд 1990-1992 онд дээд цэгтээ хүрч, 1993-1994 оны үед саарч, 1995 оны үеэс харьцангуй тогтвортой болж эхэлсэн. Гэвч 2000, 2004 оны парламентад МАХН үргэлжлүүлэн эрх баригч нам болж

парламентад давуу байдал олж авсантай зэрэгцэн ашигт малтмал, лицензтэй холбоотой асуудал, цагаач иргэдийн асуудал, тэтгэвэрийн хүмүүсийн амжиргааны хүнд хэцүү байдал, хот зохион байгуулалт, төлөвлөлтийн асуудал ор тас орхигдсон, зарим томоохон компаниудын буруутай үйл ажиллагааны улмаас олон зуун хүний аж амьдрал хохирсон, үүнд эрх баригчид шийдвэртэй арга хэмжээ авахгүй байгаа, авилга хээл хахуулийн асуудал нийгмийн хямралт байдалд хүргэхүйц хэмжээнд хүрлээ гэсэн эмзэг асуудлуудын улмаас улс төрийн үйл явцаас шахагдаж, цөхөрсөн иргэд идэвхийн аномик хэлбэрт шилжиж, хүчирхийллийн арга замыг сонгоод ч болов эрх баригчдад нөлөөлөхийг оролдох явдал ихээхэн гарч ирэв. Нэг талд тэгш бус байдал, дороос гарсан санал хүсэлт замхардаг байдал, нөгөө талд хүчирхийлэл, өөрсдийн хүсэлт шаардлагыг тэмцлийн ямарч аргаар хамаагүй төр засгийн өндөрлөгт хүргэх гэсэн оролдлого хоёр шууд хамааралтайгаар өсч байгааг үйл явдлын статистик нотлож байна.

Өөрийн улс төрийн статусыг тогтоох явцад илрэн гарч байдаг субъектуудын нийгмийн идэвхи, үйлдлийн янз бүр байдлыг харуулах улс төрийн бодлого, үйл ажиллагаа улс төрийн системээс хамаарч яаж өөрчлөгдөж байна вэ

Мах Вебер “Улс төр бол мэргэшил мөн” хэмээх зохиолдоо “улс төр гэдэг нь засаглалд оролцох, эсвэл төрүүдийн хооронд ч бай, төрийн дотор бүлэг хүмүүсийн хооронд ч бай засаглалыг хуваарилахад нөлөөлөх эрмэлзлэл юм” (Макс Вебер, Улс төр бол мэргэшил мөн. Шинжлэх ухаан бол мэргэшил мөн. УБ., 2000, х.17) гэжээ. Монголын улс төрийн элитүүдийн нийгмийн идэвхи, үйлдлийн янз бүрийн байдлыг задлан шинжилвэл, тэд эрх баригчид байна уу, эсвэл сөрөг хүчний байр сууринд байна уу гэдгээс хамааран гаргах шийдвэрүүд нь янз бүрээр хувирч өөрчлөгдөж байгаа нь ажиглагдаж байна. Мөн улс орны нийгэм эдийн засгийн тулгамдсан асуудал, нийгмийн сэтгэл зүйтэй холбоотойгоор олон түмэн ч ямар хэв шинжтэй элитүүдэд итгэл хүлээлгэх вэ гэдэг нь өөрчлөгдөх болжээ. Жишээлбэл 1990 оны үед өөрчлөлт шинэчлэлтийн давалгаан дунд МАХН хэдийгээр шүүмжлэлийн бай болж байсан ч өөрийн эв нэгдлээ хэвээр хадгалаж чадсан нь улс төрийн хоосон орон зай үүсгэж олон жижиг нам, хөдөлгөөнүүдийн тэмцэл улс орныг хэт замбараагүй болгож нийгмийг удирдах чадваргүй хийрхсэн бүлэглэл бий болгох боломж олгоогүй. МАХН-ын дээд эрх баригчид ардчилсан хүчнүүдийг хүлээн зөвшөөрөхдөө асуудлыг хурцатгаагүй нь эрх баригч элитүүдийн болон сөрөг хүчний хооронд хурц тэмцэл бий болголгүй үндэсний эв нэгдлийг хангаж чадсан юм.

1992 оны УИХ-ын сонгуулиар МАХН 76 суудлаас 71-ыг авсан нь нийгмийн эрх баригч элитүүдийн дунд МАХН-ын гишүүд дийлэнхи олонхи байгааг харуулах боловч тэд нийт сонгогчдын саналын 56,8% саналыг авсан нь ардчилсан хүчин хэдийгээр өөрийн боловсон хүчний нөөц багатай ч олон түмэн тэдний төлөө сонголт хийж, шинэ хэв маягийн элит бүтцийг хүсэн хүлээж байсныг харуулдаг. Өөрөөр хэлбэл сонгуулийн системийн онцлог нь авсан суудлын тоо, санал авсан байдлыг хэт их зөрөөтэйгээр тогтоож тухайн үеийн монголын нийгэм, улс төрийн байдалд төдийлөн их тохирч өгөөгүй юм. Ийм ч учраас сонгуулийн системийг боловсронгуй болгох тухай асуудал улс төрчдийн дунд ч, эрдэмтэн судлаачдын дунд ч, жирийн иргэдийн дунд ч байнга яригдаж байдаг, төдийлөн оновчтой шийдлийг өнөө хэр нь олоогүй байгаа асуудлуудын нэг юм. Ер нь улс төрийн систем бүр эрх баригч элитүүдээ гаргаж ирэх өвөрмөц арга механизмтай. Жишээлбэл, 1949 онд хуралдсан “БНМАУ-ын IX их хурал БНМАУ-ын сонгуулийн системийн ардчиллыг цаашид улам хөгжүүлэх тухай” асуудал хэлэлцэж угаасаа

хэлбэрийн төдий эрх баригчдыг яаж хэлбэрдэн сонгохыг үндсэнд нь зааж энэ нь улс төрийн системийн онцлогоос шалтгаалан улам нэг загварт орон хөгжсөн юм.* Тэгвэл шинэ улс төрийн системийн шаардлагатай уялдан сонгуулийн шинэ систем хэрэглэх болсон бөгөөд энэ нь хуучин сонгуулийн системтэй харьцуулахад асар их дэвшилттэй байгаа боловч өөрийн гэсэн дутагдалтай болохоо харуулсаар байна. Хамгийн оновчтой, улс орны нөхцөл байдал, онцлогт тохирсон сонгуулийн хууль батлуулах явдал нь нилээд бэрхшээл, урт удаан зам туулах шинжтэй байна. Үүнд нөлөөлж байгаа зүйлүүдэд юуны өмнө манай улс ийм хэлбэрийн ардчилсан сонгууль явуулж байсан туршлага харьцангуй багатай, нөгөө талаас нам, бүлэглэл хувь хүмүүсийн зүгээс өөрсддөө тохиромжтой сонгуулийн хууль батлуулахын тулд нийт ард түмэн, сонгогч олны хувь заяаг гаргуунд нь хаях явдал байгаатай холбоотой юм. Эрх баригч элитүүд улс төрийн системд чухал нөлөө үзүүлэх сонгуулийн хуулийг батлах талаар тухайн үеийн нөхцөл байдал, сонгогчдын санаа бодол, хүсэл шаардлага, сөрөг хүчний байдал зэргээс хамаарч янз бүрийн сонгуулийн тухай хуулийн төсөл дэвшүүлж байв. 1993 онд УИХ-ын гишүүн Д.Ганболд, Р.Гончигдорж, С.Зориг, А.Ганбаатар нарын өргөн мэдүүлсэн УИХ-ын сонгуулийн хуулийн төсөл, 1995-4-р сард гишүүн Ж.Жадамбаа, М.Зэнээ, О.Шаалуу нарын өргөн мэдүүлсэн УИХ-ын сонгуулийн хуульд нэмэлт өөрчлөлт оруулах тухай хуулийн төсөл, 1995-6 сард Ерөнхийлөгчөөс өргөн барьсан сонгуулийн тухай хуульд нэмэлт өөрчлөлт оруулах тухай хуулийн төсөл, 1996-1-15-нд УИХ-ын ажлын хэсгийн боловсруулж, чуулганы хуралдаанд танилцуулсан үзэл баримтлалын төсөл, 2006 онд батласан Монгол Улсын Их Хурлын сонгуулийн тухай хууль зэргийг энд дурьдаж болно. Эдгээр хууль, хуулийн төслийг хэлэлцэж байх явцад эрх баригч элитүүд зарим тохиолдолд Монгол эх орон, Монголын ард түмэн гэсэн эрхэм дээд зорилгоос өмнө өөр өөрсдийн нам, хөдөлгөөний явцуу хүсэл сонирхлыг илүүтэй үзэж байгаа тал харагддаг байсан юм.

Сүүлийн үеийн парламентын сонгууль ч, ерөнхийлөгчийн сонгууль ч адилхан элит хэсгийнхэн сонгуулиар ард түмний санал авахын тулд сонгуулийн нарийн технологи ашиглах, олон түмний санаа бодолд нийцсэн мөрийн хөтөлбөр дэвшүүлэх, тэгш боломжоор хангагдах зэрэг ардчиллын хэм хэмжээний дагуу үйл ажиллагаа явуулах болсон билээ.

1990 оноос хойш шинэ улс төрийн системийн онцлогтой холбоотойгоор монголын улс төрийн элитүүдийн үйл ажиллагаанд нь ихээхэн өөрчлөлт оржээ. Тоталитари улс төрийн системийн үед төрийн өндөрлөгүүд, эрх баригчиддаа итгэж, тэдэнд хувь заяагаа бүрмөсөн даатгасан шинжтэй байсан цаг үе нэгэнт өнгөрч ардчилсан системийн бараг байнгын дагуул гэж хэлж болох удирдлагаа шүүмжлэх үл итгэх байдал бараг хэвийн зүйл болж, улс төрийн элитүүд ч үүндээ дасан зохицож эхэлжээ. Жишээ нь, 2002 онд МҮХАҮТ, Монголын Нээлттэй нийгэм хүрээлэнтэй хамтран явуулсан “Улс төрийн хүрээний авилгалын индекс” судалгаагаар судалгаанд хамрагдагсадын 83,5% нь улс төрчид болон төрийн өндөр албан тушаалтнууд албан тушаалаа ашиглан олж авсан авилгаараа хөрөнгө мөнгө олж авдаг гэж үзсэн байна.

Улс төрийн хүчнүүдийн үйл ажиллагаагаа явуулах эрчим, цаг үетэйгээ зохицох байдал нь тэдний төлөөлөл засаглалд ямар байр суурь эзлэхийг нь бас шийдэх болсон байна. Жишээ нь 1996 оны сонгуульд МАХН ялагдсан шалтгаан нь энэ улс төрийн нам ард түмний бодол сэтгэлгээ, хүсэл мөрөөдөл, амьдрах арга хэлбэрийг олон жил нэг загварт барьсан коммунист онол,

* БНМАУ-ын Есдүгээр Их Хурлын илтгэл, хууль, тогтоолууд. УБ., 1949, х. 95, 100-107.

социалист үзэл санаа гэгчийг зэрэмдэглэсэн байдлаар хэрэглэж, дараа нь төв үзэл гээч цаг үедээ зохицоогүй бөөрөнхийлсөн үзэл баримтлалыг нэг гаргаж үзэж өмнөх үеэ хамгаалж ч чадахгүй хагацаж салж ч чадахгүй хоёрын хооронд байж намын байгууллагуудын урьдын эмх цэгц, дэг журамтай байдал алдагдаж, УИХ, Засгийн Газарт сул хүмүүс орж нам үүнд нь зохицоод өнгөрөх аялдан дагалдах хандлага гаргаж байсан нь намын нэр хүндийг доройтуулсан явдал байв. Мөн олон түмний аж амьдрал хүнд хэцүү байхад дайчин шуурхай ажиллахгүй байдлыг харах, аялдан дагалдах шинжтэй байсан нь мөн ийм үр дагаварт хүргэсэн юм.

Сөрөг хүчин энэ мэт сул талыг гярхай ажиглаж сөрөг сурталчилгаа сайн хийж МАХН-ын төв үзлийг баримтласан гэх үлбэгэр байдлыг нь ашиглан сонгуульд ялалт байгуулсан юм.

Улс төрийн сонирхлыг авч явагч, улс төрийн үйл байдлын эх үүсвэр болох бие хүн улс төрийн системээс хамаарч хэрхэн өөрчлөгдөж байна, улс төрийн амьдралд ямар үүрэг гүйцэтгэж байна вэ гэдэг нь бас нэг анхаарал татсан асуудал мөн.

Улс төрийн систем нь дотоод, гадаад хүрээлэлд оршиж, мөн энэ хүрээллээ төлөвшүүлж, өөрөө түүний нөлөөлөл дор хөгжиж байдаг. Жижиг буурай улс орны хувьд улс төрийн систем нь гадаад хүрээллийн хүчтэй нөлөөллийг гарцаагүй амсах бөгөөд дотоод хүрээллийг гаднын хүчтэй нөлөө үлгэр жишээний дор, өөрөө тодорхой хэмжээгээр зохицуулах боломжтой байх тийм л бодит байдал 1921-1990 он хүртэлх түүхэн үед үндсэндээ ноёрхож байв. Энэ үеийн Монголын улс төрийн систем нь Зөвлөлт Орос Улсын асар их нөлөөлөл, шахалтан дор хэлбэршин тогтож, уг системийн гол субъект болох улс төрийн хамгийн дээд түвшний элитүүд нь бараг эхнээсээ л зөвлөлтийн удирдлагын үзэмжээр сонгогдох болсон байдаг. Өөрөөр хэлбэл улс төрийн элитүүдийн нийгэмд эзлэх байр суурийн асуудал нь өөрсдийн өрсөлдөөнөөр гэхээсээ урьдаар гадаад нөлөөллийн хүчээр шийдэгдэж байжээ. Улс төрийн системийн гол цөм байх ёстой төрийн гүйцэтгэх үүрэг, ач холбогдол нь МАХН гэсэн субьекттэй харьцуулахад хоёрдугаар зэргийн шинжтэй болсон байна. Элитийг сонгон шалгаруулах механизм, тэдэнд тавигдах шалгуурууд нь аливаа нийгмийн байгуулалд байдаг шилдэг байх гэсэн гол зарчмыг мөрдлөг болгодог ч үүн дээр үзэл сурталжсан шаардлагууд нэмэгдэж байсан юм.

Харин 1990-ээд оноос хойш улс төрийн элитэд орох бие хүний асуудал өмнөх далан жилийнхээс эрс өөр болж ирэв. Шинэ нөхцөл байдал элит давхаргынханд янз бүрээр нөлөөлж эхэлсэн бөгөөд үүнд зохицон өөрчлөгдөж буй бие хүмүүст шинэ нийгмийн ч, хуучин нийгмийн ч аль алиных нь онцлог, мөр улбаа хүчтэй нөлөөлж байв. Жишээлбэл, МАХН нь урьд нь аж ахуйн ажлаар голлон хөөцөлдөж ирсэн тул улс төрийн тэмцлийн арга, улс төрийн үйл ажиллагааны идэвхи султай байв. Тэдэнд үзэл суртлыг түгээн дэлгэрүүлэх үүрэг л оногдож байснаас бус нүүр тулан улс төрийн өрсөлдөөнд орох асуудал байгаагүй. Иймээс ч МАХН-ын гишүүд шүүмжлэлээс их айдаг онцлогтой, нэг л шүүмжлүүлсэн бол зориг нь шантарч ажил алба, алдар хүндээс татгалзахад хүрдэг өмнөх системийн онцлог нь хэдийгээр улс төрийн систем бүхэлдээ өөрчлөгдчихсөн үед ч хүмүүсийн сэтгэхүйгээс салж өгөхгүй тогтсоор байв. Жишээ нь, 1991-1-16-ны өдрийн АИХ-ын хуралдаан дээр Ерөнхий сайд Д.Бямбасүрэн албан тушаалаасаа огцрох санал тавьжээ. Тэрээр огцрох болсон шалтгаанаа тайлбарлахдаа “Ардын эрх” сонинд гарсан социологийн судалгаагаар депутатуудын 60-77%, үүний дотор өөрийн намын парламент дахь бүлгийн 75% нь огцруулах саналтай байна гэж гарсан байна гэжээ. Энэ нь огт шүүмжлүүлж үзээгүй байсан өмнөх нийгмийн эмзэг байдлаар асуудалд хандаж байжээ гэж үзэхээс өөр аргагүй. Одоо бол аль нэг социологийн

судалгаа байтугай хоёр гурван зуун мянган хүний гарын үсэг цуглуулчихсан байсан ч байр сууриа тавиад өгчих тийм улс төрчид, эрх баригчид алга болжээ. Жишээ нь 2006 онд “Эрс шинэчлэл - Иргэний хөдөлгөөнийхөн” ашигт малтмалын хуулийг эсэргүүцэж, мөн парламентыг тараах шаардлагуудыг тавьж 300 000 гаруй хүний гарын үсгийг орон даяар явж цуглуулж Их Хуралдайгаар Ашигт малтмалын тухай хуулийг цуцлах, Ерөнхийлөгчийг огцруулах, УИХ-ыг тараах зэрэг шаардлагуудыг тавьж бас л гурван өдрийн дотор 10 000 гаруй хүний саналыг авч чадсан боловч тэмцлийн үр дүн төдийлөн харагдахгүй өнгөрсөн билээ. Ер нь хэн нэгэн хүн шүүмжлэгдэнэ гэдэг нь пролетарийн интернационализм, коммунист зарчмаас ямар нэг байдлаар хазгай гишгэсэн гэсэн үг байв. Иймээс ч 1990-ээд оны зааг дээр энэ сэтгэлгээнд хүлэгдсэн байсан эрх баригч элитүүдийн болгоомжилсон байдал нь нийгэмд хүлээгдэж байсан чухал шийдвэрүүдийг гаргаж чадахгүйд хүргэсэн юм.

Ардчилалын үндсэн дээр улс төрийн элитүүдийг сонгон шалгаруулж гаргаж ирэх болсон нь өмнөх тоталитари улс төрийн системийн үеийн шалгаруулалтаас маш их дэвшилттэй зүйл ихтэй байсан ч зарим талаар дутагдалтай талуудтай байгаа бөгөөд үүнд юуны өмнө хувь хүмүүс төрийн өндөр албан тушаалд очсон ч үүргээ ухамсарлах тал дээр муу байх нь ажиглагддаг байлаа. Ялангуяа ардчилсан хүчний гэгдэх залуучуудад УИХ-ын хуралдаан, байнгын хороодын хуралдаанаас хоцрох таслах явдал асар их байв. Хэдийгээр шүүмжлэх зүйл олонтой ч элитийг сонгон шалгаруулах гильдийн систем нь хүмүүсийг урт удаан хугацааны турш ажлын хариуцлага, чадвар, өндөр албан тушаал хаших найдвартай байдлыг сорьдог байсан тул энэ тал дээр дутагдал бага байсан байж болох талтай.

Тоталитаризмаас ардчилалд шилжих үеийн улс төрийн систем нь гаднах хэлбэрийн хувьд нилээд хөгжингүй шинж чанартай байсан боловч тодорхой, үр дүнтэй үйл ажиллагаа явуулах чадвар муу байв. Төр засгийг бүрдүүлж байгаа нэгжүүд нь хоорондоо уялдаа холбоо муутай, сул, хүн амын өсөн нэмэгдэж байгаа хэрэгцээ шаардлагыг хангах, зохицуулах чадвар тааруухан байсан юм. Энд хөгжингүй системийн тухай үзэл санаа нь харьцангуй хурдан бий болдог боловч, нийгэм, соёлын нөхцөл нь асар их бэрхшээлийг туулж байж бүрэлдэн тогтдогтой холбоотой. Үүний нэг тодорхой жишээ нь ардчилсан үзэл санааг дэлгэрүүлэгч шинэ хүчний залуучууд маань өөрийн үүргээ гүйцэтгэх тал дээр төдийлөн үлгэр жишээ үзүүлэхгүйц байж чадахгүй байсан явдал юм. 1994 намрын чуулганд УИХ, Байнгын хороодын хуралдааныг хамгийн их тасласан гишүүдэд : А.Ганбаатар 235 цаг, Д.Ганболд 179 цаг, С.Зориг 145 цаг, Ж.Уртнасан 59 цаг, Ц.Элбэгдорж 60 цаг, Т.Эрдэнэбилэг 68 цаг нийт 34 хүн 1001 цаг таслажээ. Гишүүдийн ирц хүрэхгүйн улмаас УИХ-ын нэгдсэн хуралдаан, байнгын хороодын хуралдаан хуралдахгүй байх тохиолдол бараг жирийн үзэгдэл болж ардчилсан хүчнийхэн дараагийн сонгуульд ялагдахад нөлөөлсөн нэг чухал хүчин зүйл болжээ.

Шинэ цаг үе шинэ элитүүдийг шаардаж байсан боловч Монголын ардчилагчид мэдлэг чадвар сайтай боловсон хүчинтэй болж, дэмжигчид олширсоор байсан хэдий ч тэдний дотор улс орныг бүхэлд нь удирдахаар сайн мэргэшиж дадлагжсан нөөц хүрэлцээгүй хэвээр байв. Иймээс 1990-ээд оны дунд үед гэхэд Энхсайхан, Гончигдорж, Элбэгдорж, Да.Ганболд, Баабар, Зориг гэх мэт арай туршлагатай хэдийгээ УИХ, Засгийн Газарт гол гол албан тушаалд тавиад зарим яам, тусгай газар, аймгуудыг хэнээр удирдуулах гэх мэт бодитой асуудлуудын өмнө Ардчилсан Холбоо эвсэл хүнд байдалд орж ирсэн юм. Энэ нь төрийн өндөр албан тушаалд хэдийгээр чадвар муутай ч аль

арга зальтай хүмүүс нилээдгүй шургалах болсон таагүй үйлдлийн эх суурь болж өгсөн ч байхыг үгүйсгэхгүй байна.

Аль ч нийгэмд улс төрийн элитийн байр сууринд хүрэх нэг чухал арга хэрэгслэл нь хувийн холбоо сүлбээ, тухайлбал гэр бүл, сургууль, айл хөршийн болон нийгмийн бусад хэлхээ холбоо байдаг. Монголд ч энэ зүй тогтол бас л харагдаж байна. 1990 оноос хойшхи улс төрийн элитүүдийн бүтцийг харахад аймаг, сургууль, нэг үеийнхэн, төрөл садны холбоо нилээд их ажиглагддаг. Энэ нь хүн ам хэт цөөн, танил талаа түших нь хялбар байдаг зэрэг онцлогуудтай ч бас холбоотой байж болох талтай.

Людвиг фон Мизес “хүмүүсийг жинхэнэ хэрэг дээр адил тэгш болгоё ч гэсэн бүх хүн төрөлхтөний хүч хүрэлцэхгүй” гэж хэлжээ. (Людвиг фон Мизес, Либерализм, УБ, 2004, х.44) Хүмүүс хэзээ ямагт тэгш биш байсан, үргэлж л тийм байх нь үнэн билээ. Иймээс ардчиллын зарчмууд бодит зүйл болохтой зэрэгцээд тэгш бус чадварын тухай, нийгмийн иерархид эзлэх байх суурийг нь зохистой юу, үгүй юу гэсэн үнэлгээ гарч ирэх нь гарцаагүй зүйл байв. Улс төрийн системийн өөрчлөлт нь тухайн цаг үед тохирсон хүнийг тохирох байр сууринд тавих явдал руу л байнга чиглэгдэж байдаг бөгөөд ардчиллын хөгжил нь үүнийг улам л илүү харуулж байна. Зорилгодоо хүрэх хамгийн дөт замыг сонгосон, уг байр сууринд тохирох хүн гарч ирэх бүрт өөрийн байр суурийг бэхжүүлэх янз бүрийн арга хэмжээ авч эхэлдэг бөгөөд хүчтэй нь ялалтанд хүрдэгийг нотолж өгдөг бол төрийн өндөр албан тушаалд тохирохгүй хүн тавигдах бүрт нийгэмд шуугиан дэгдэж байдаг. Социализмын үед дээд газрын шийдвэр нь заавал үг дуугүй биелүүлэх тулгалт байдаг байсан тул шийдвэрийг хэн ч хэлэлцэн шүүмжилдэггүй, зөвхөн шууд л хүлээн авдаг байсан бол ардчилал бодит зүйл болмогц энэ байр сууринд хэн нь тохирох, хэн нь тохирохгүй тухай асуудал хамгийн их сонирхон хэлэлцэх зүйлийн нэг болж ирсэн байна. Монгол улсад улс төрийн шинэ систем бүрэлдэн тогтох үйл явц нь зөвхөн дээд түвшний улс төрийн элитүүдийг улс төрийн тавцнаас буулгаснаар л бүрэн шийдэгдчихсэнгүй, энэ нь маш их ээдрээ түвэгтэй хүнд бэрх замын эхний алхам л байв. Энэ хүндрэл бэрхшээлийг ч, хөгжил дэвшилийг ч төрийн түшээд, улс төрийн эрх баригчдаас салган авч үзэх боломжгүй. Улс төрийн эрх мэдлийг гартаа төвлөрүүлсэн хэсэг олон түмний итгэлийг олж авах, байр сууриа бэхжүүлж байхын тулд янз бүрийн арга хэрэглэх болов. Жишээ нь саар муу бүхнийг нөгөө улс төрийн хүчнийхнийх, ололт дэвшил бүхэн минийх, биднийх гэх гаж үзэгдэл түгээмэл болсон байна. 1990 оноос хойш Монгол Улсын Ерөнхийлөгч, Дэд Ерөнхийлөгч, Ерөнхийлөгчийн тамгын газрын дарга, УБХ-ын гишүүд, дарга, Ерөнхий Сайд, Тэргүүн шадар сайд, Шадар сайд, Банк, санхүүгийн том албан тушаалууд, Хотын дарга, Аймгийн дарга, орлогч дарга гэх мэт өндөр албан тушаалыг Ардчилсан хүчнийхэн ч барьж л байсан, МАХН-ынхан ч барьж л байсан. Иймээс ч нийгэм улс төрийн өөрчлөлт, улс орны хөгжил дэвшил нь ганцхан тэднийх гэх боломж огт байхгүй. Харин бие хүмүүс өндөр албан тушаал хашихад өөрийн чадвар, чадавхи мэдээж чухал боловч өнөөгийн монголын нийгэмд аль нам бүлэглэлд хамаарагдах нь түүнтэй адил, магадгүй зарим тохиолдолд түүнээс ч илүү үүрэг гүйцэтгэж байна. Гэхдээ энэ гаж үзэгдлийг тооцохгүйгээр авч үзвэл хувь хүний өөрийн оюун ухаан, чадвар нь аль улс төрийн хүчнийх вэ гэдгээс төдийлөн хамаарахгүй нийгмийн аль нэг давхаргад байр сууриа эзлэхэд нь түлхүү нөлөөтэй байсаар байна. Жишээ нь 1990 оноос өмнөх болон хойшхи нийгмийн байдлын өөрчлөлт социологийн судалгаанд ямархуу байдлаар харагдаж байгааг социологч Х.Гүндсамбуу “Монголын нийгмийн давхраажил: хөгжил хандлага” номондоо харуулсан байдаг.

1990 оноос өмнөх нийгмийн байдал	Одоогийн байдал					Бүгд
	дээдэс	Дээгүүр дунд	Ердийн дунд	Доогуур дунд	Доодос	
Дээдэс	28,6	23,8	33,3	--	14,3	100%
Дээгүүр дунд	2,6	32,5	58,8	6,1	--	100%
Ердийн дунд	0,5	9,3	63,3	24,9	2,0	100%
Доогуур дунд	--	0,8	14,9	66,7	17,5	100%
Доодос	--	11,1	11,1	22,2	55,6	100%

Хүснэгтээс харахад 1990-ээд оноос өмнө нийгмийн дээд давхарга, дээгүүр дунд давхаргад хамрагдаж байсан хүмүүсийн ихэнх нь шинэ улс төрийн системийн үед мөн л дээдэс, дээгүүр дунд давхаргад түлхүү орж ирсэн, үгүйдээ л ердийн дунджийн хэмжээнд байхад өмнөх нийгэмд доогуур дунд, доодосын давхаргад хамрагдаж байсан хүмүүсийн дийлэнх олонхи нь шинэ нийгмийн үед мөн л энэ давхаргадаа хэвээр байх тал ажиглагдаж байна. Тэгэхээр монголын нийгмийн элит давхаргын бүтэц нь нэг талаас ерөнхийдөө уламжлагдах, үеэс үед дамжих шинжтэй байгааг, нөгөө талаас угаасаа элит давхаргад орох эсэх нь хүмүүсийн чадвараас, оюун ухаанаас ихээхэн хамааралтай байгааг харуулж байна. Харин энэ үзүүлэлт дээр нэмэгдэн, сүүлийн үед маш их нөлөөлж байгаа хүчин зүйл нь намын харьяалал, бүлэглэлийн харьяалалын асуудал болж байгааг дээр дурдсан билээ. Энэ нь хүний чадвар, мэдлэг боловсролоороо эрэмблэгддэг байдлыг эвдэхэд ч хүргэж байгаа юм.

Улс төрийн системийн өөрчлөлт нь улс төрийн субъектууд засаглалаа хэрэгжүүлэх явцад бие биетэйгээ харилцах харилцаандаа шинэ норм, хэм хэмжээг гарган ирэхэд хүргэж байна.

1992 оны үндсэн хууль энэ шинэ зарчмын үндэс суурь болж, улс төр, нийгэм, эдийн засаг, соёлын салбарт гүнзгийрүүлж нэвтрүүлснээр нийгэм шинэ бүтэц, тогтолцоотой болж амьдрах арга эвээ олжээ.

УИХ эрх зүйт төрийн хэм хэмжээнд нийцүүлэн төрийн хууль тогтоох, гүйцэтгэх, шүүх эрх мэдлийг хэрэгжүүлэгч бүх бүрдлийн тухай хуулиудыг хэлэлцэн батлаж, тэдгээрийн дагуу уг бүтцүүдийг шинээр бий болгон зохион байгуулж ажиллуулсан юм. Энэ хэм хэмжээний дагуу улс төрийн засаглалаа хэрэгжүүлэх явцад улс төрийн субъектуудын хоорондын харилцаанд шинэ норм, хэв маяг бий болон тогтов. Тэрхүү шинэ норм, хэв маяг нь эрх зүйт төрийн хэм хэмжээнд зохицсон нь ч бий, бас ардчилал гэсэн нэрийн дор түүний үндсэн зарчмуудыг хөсөрдүүлсэн нь ч бий.

1992 онд батлагдсан шинэ үндсэн хуулийн дагуу олон намын систем, сонгуулийн альтернатив хувилбар, өрсөлдөөн, улс төрийн элитүүдэд хариуцлага тооцох байдал зэрэг ардчиллын хэм хэмжээнүүд нэгэнт бодит зүйл болов. 1990-1992 оны үеэс л эдийн засгийн байдал эрс уналтанд орсны улмаас энэ хариуцлагыг Улсын Бага Хурал, Засгийн Газар, тэдгээрийн эдийн засгийн бодлогыг хариуцсан хороо, дарга, гишүүд, сайдууд хариуцах ёстой гэж үзсэн уур амьсгаа бий болж, сонгуулиар тооцоо хийх болж ирсэн нь тоталитари улс төрийн системийн үед огт байгаагүй шинэ үйл явдал болов. Тиймээс ч улс төрийн элитүүдийн эрх мэдэл, байр сууриа олж авах гэсэн өрсөлдөөн нь өмнөх сонгуулиудад огт байгаагүй янз бүрийн амлалт,

сурталчилгаа, өрсөлдөгчөө зогсоо зайгүй муучлах гэсэн шинэ арга технологийг хэрэглэж эхэлжээ. Энэ нь шинэ улс төрийн системийн цаашдын хөгжлийн явцад сайн саар аль алиныг нь өөртөө шингээж сонгуулиас сонгуульд улам л боловсронгуй болсоор байна.

Сонгуулийн шинэ хэв маяг төлөвшин тогтохтой зэрэгцэн олон түмний санаа бодлыг өөртөө татах гэсэн улс төрийн нам, хөдөлгөөний өрсөлдөөн ширүүсч, улс төрийн элитүүд ч нэг улс төрийн хүчнээс нөгөө рүү шилжих явдал нилээд гарах болжээ. Энэ нь ялангуяа улс төрийн нэг намд нөлөөлөө тогтоож чадахгүй бол шинэ улс төрийн хүчинд шилжих юмуу, шинэ улс төрийн нам байгуулах замаар өөр арга зам, боломж хайсан шинжтэй, эсвэл, төрийн өндөр албан тушаал жишээлбэл, Ерөнхийлөгч, парламентын гишүүний сонгуульд өрсөлдөх боломжийг алдахгүй гэхдээ ингэж шилжих явдал нилээд ажиглагдах болсон юм.

1996 оны сонгуулийн дараа улс төрийн элитүүдийн хоорондын харилцаанд шинэ гэж хэлж болохуйц үйл явдлууд бий болов. Үүнд юуны өмнө МАХН түүхэндээ анх удаа сөрөг хүчний байр сууринд очиж ингэснээр өөрийн эгнээндээ боловсон хүчний хамгийн их нөөцтэй улс төрийн хүчин улс орны амьдралд гол үүргийг гүйцэтгэх эрхээ шилжүүлэхэд хүрсэн юм. Гэвч олон улсын жишигт парламентын дэд дарга нь сөрөг хүчний төлөөлөл байдаг тул УИХ-ын дэд даргыг МАХН-ын бүлгээс сонгуулах, УИХ-ын төрийн байгуулалтын болон төсөв, санхүү, мөнгө зээлийн асуудал эрхэлсэн байнгын хороон даргыг МАХН-ын бүлгээс сонгуулах зэрэг шаардлага тавьж УИХ-ын чуулганы үйл ажиллагааг тасалдуулахад хүргэж байв. Энэ нь МАХН, түүний удирдлага улс төрийн бодлогоос ор тас хүнийсгэгдсэн бус, харин тухайн үеийн үндсэн хуулинд зааснаар УИХ-ын үйл ажиллагаанд томоохон нөлөө үзүүлж чадах хэвээрээ байгаа гэдгийг харуулав.

1996 оны сонгуулиас хойш монгол оронд бараг уламжлал болон нэг шинэ хэв жаяг тогтов. Энэ нь парламентад олон суудал авсан, эрх баригч болсон нам нь нөгөө улс төрийн намуудын гишүүдийг өндөр албан тушаалаас хомроглон халах, эсвэл өндөр албан тушаалд томилохоос татгалзах болсон явдал юм. Ажил төрлөө зохих ёсоор гүйцэтгэж байсан улс төрийн биш, сонгуулийн үр дүнгээр солигдох учиргүй олон арван албан тушаалтан ажлаасаа халагдах болов. Энэ халаа сэлгээ 3 янзын хувилбартайгаар явагджээ.

1. Улс төрийн албанд ажиллаж байгаад сонгуулийн үр дүнгээр ажлаа өгсөн УИХ-ын гишүүд, сайд, дэд сайдууд ямарч ажилгүй хоцров. Ингэснээр тэдний оюун ухаан, арга туршлага нийгэмд ашиглагдахгүй өнгөрөхөд хүрнэ.

2. Сонгуулийн үр дүнгээс болж албан тушаал нь өөрчлөгдөх учиргүй олон арван албан тушаалтнуудыг халж сольж, төрийн хууль, хүний эрхийг зөрчиж байжээ.

3. Яам тамгын газарт шинээр томилогдон очсон сайд дарга нар очсон газар болгондоо бужигнуулж, мөн л санаанд тохирохгүй, үзэл бодол нийлэхгүй, нам улс төрийн гэх зэрэг шалтгаанаар халж сольж эхлэв. Энэ үед шинээр томилогдсон дарга, захирлууд халаа сэлгээ хийхгүй удвал хуучин сэтгэлгээтэй, өөрчлөлт шинэчлэлт хийхгүй хүн санамсаргүй байдлаар томилогдчихлоо гэж эргэлзэх байдал ч гарч байв. Гэхдээ энэ халаа сэлгээ нь бас өөрийн гэсэн учир шалтгаантай байсан болов уу. Үүнд, улс төрийн шинэ хүчин нэгэнт эрх баригч болсон болохоор өөрийн мөрийн хөтөлбөр, зорилгыг биелүүлэх чадвартай хүнийг чухал албан тушаалд тавих сонирхол байсан нь гарцаагүй. Нөгөө талаар МАХН 1990 оноос ард түмэн илүү итгэл найдвар хүлээлгэсээр байтал дорвитой өөрчлөлт хийж чадахгүй, ард түмний аж байдал доройтсон. Энэ хэрээр хуучин догматик улс төрийн хүчин юу ч хийж

чадахгүй нь гэсэн сэтгэлгээ ард түмний дунд ч, шинэ залуу ардчилсан хүчний дунд ч хүчтэй байсан тул энэ царцанги байдлаас гарах арга зам нь шинэ боловсон хүчнийг зохих газарт нь байршуулснаар асуудал шийдэгдэнэ гэсэн үзэл бодол давамгайлах их болсонтой холбоотой болов уу. Гуравдугаарт, нэгэнт эрх баригч болсон улс төрийн хүчний удирдлагад байсан хүмүүс өөрийн танил тал, найз нөхөд, санаа нийлэх хүмүүсээ өндөр албан тушаалд тавих сонирхол их байсан нь гарцаагүй. Энэ үед сайд, дэд сайд, Засгийн Газрын агентлаг, яамдын газар хэлтсийн дарга нар, томоохон сонин, телевизийн удирдлага, төрийн өмчийн компаниудын захирал, татварын газрын дарга гэх мэт нийгэмд чухал нөлөөтэй албан тушаалтнууд бараг бүгд солигджээ. Бүрэн бус тоогоор 1996 онд 1200 орчим хүн ажлаасаа халагдсан байна. Энэ үйл ажиллагаагаар зарим тохиолдолд оновчтой, эрч хүчтэй хүмүүс чухал албан тушаалд томилогдож байсан нь үнэн ч өндөр түвшний мэдлэг, чадвартай боловсон хүчнүүд хэлмэгдсэнийг бас үгүйсгэх аргагүй. Энэ хомроглон халах үйл ажиллагааг ганцхан ардчилсан хүчний талынхан хийснээр дуусгавар болсонгүй, 2000 оны сонгуулиар МАХН эрх баригч хүчин болсноор бас дахин давтагдсан юм. Ардчилсан зарчмын үндсэн дээр өрсөлдөөнтэйгээр сонгууль явуулах болсонтой холбоотойгоор эрх баригч болон эрх баригч бус элитүүдийн хооронд бас нэг шинэ таагүй харилцаа бий болж ирлээ. Энэ нь эрх баригч хүчин нь сонгуулийн кампанит ажил дөхөөд ирэхээр сөрөг хүчиндээ бололцоо олгохгүй, буланд шахсан, хэвлэл мэдээлэлд хяналтаа тогтоодог, үнэн бодит мэдээллийг нуун дарагдуулдаг төсвийн мөнгийг сурталчилгаандаа ашигладаг зэрэг үйлдэл их гаргах болжээ. Энэ нь 2004 оны сонгуулийн үед онцгой их хэмжээтэй ажиглагдсан бөгөөд МАХН сурталчилгаагаар ард түмний бялууртал нь булж, сөрөг хүчин өөрсдийгөө сурталчлах боломжгүй болгосон нь ард түмний зүгээс сөрөг хүчнийг өрөвдөх, дэмжих байдалд хүргэсэн билээ.

Улс төрийн системийн өөрчлөлт нь улс төрийн элитүүдийн үйл ажиллагаа, сонгон шалгаруулалт, хоорондын харилцаа, шинэ харилцаан дахь бие хүний асуудал, улс төрийн ухамсарын асуудал зэрэгт хэрхэн нөлөөлж байгааг өнөөгийн байгаа байдлаар харуулахад иймэрхүү дүр төрхтэйгээр бууж байна. Цаг үе, нөхцөл байдал өөрчлөгдөхөд энэ бүх харилцаа нь шинэ өнгө, шинэ түүх, шинэ зохицуулалтаар баяжин өөрчлөгдөж судлаачидад дахин шинэ боломж дэлгэн гаргах нь дамжиггүй.

Ном зүй

БНМАУ-ын Үндсэн хууль УБ., 1960

Монгол Улсын Үндсэн хууль УБ., 1992

Монгол Улсын Их Хурлын сонгуулийн тухай хууль, УБ., 2006

Төрийн албаны тухай Монгол улсын хууль УБ., 1994

“Монгол Улсын Их Хурлын I удаагийн сонгуулийн төгсгөлийн чуулганы хуралдаан дээр УИХ-ын дарга Н.Багабандийн хэлсэн үг

“Орон нутгийн сонгуулийн үр дүн, түүнээс хийх сургамж” МАХН-ын Бага хурлын хуралдаанд Ерөнхий нарийн бичгийн дарга Н.Энхбаярын тавьсан илтгэл

“БНМАУ-ын сонгуулийн системийн ардчиллыг цаашид улам хөгжүүлэх тухай”, УБ., 1949.

БНМАУ-ын ерөнхий сайдын орлогч нөхөр Ю.Цэдэнбалаас БНМАУ-ын 9-р Их Хурал дээр 1949-2-17 нд илтгэсэн илтгэл

Г.Алмонд, Дж.Пауэл, К.Стром, Р.Далтон Харьцуулсан улс төр. Онолын хүрээ., УБ., 2005

Антология мировой политической мысли, М. 1997, Т.2

Антони Гидденс Социологи, УБ., 2006

Ж.Болдбаатар, Д.Лүндээжанцан Монгол улсын төр эрх зүйн түүхэн уламжлал, УБ., 1997

Х.Гүндсамбуу Монголын нийгмийн давхраажил: хөгжил хандлага. ХХ зуун, УБ., 2002

Людвиг фон Мизес, Либерализм, УБ, 2004

Макс Вебер, Улс төр бол мэргэшил мөн. Шинжлэх ухаан бол мэргэшил мөн. УБ., 2000

Ч.Өлзийсайхан Элит судлал, УБ., 2006

Монголын тусгаар тогтнолыг хамгаалах ард түмний 281-ийн холбооны сонордуулга, “Засгийн газрын мэдээ” сонин, 1176, 1994-4-18

МАХН-ын Удирдах зөвлөлөөс “МАХН-ын гишүүдэд” хандаж гаргасан уриалга, Үнэн сонин, 1996-7-3

Зөвшилцөх тухай” УИХ дахь МАХН-ын бүлгээс МҮАН, МСДН-ын “Ардчилсан холбоо” эвсэлийн удирдлагад хандаж гаргасан мэдэгдэл, Үнэн сонин, 1996-7-17

Шинэ маягын хэлмэгдүүлэлт, Үнэн сонин, 1996-9-17

“МҮАН, МСДН, МАХН, МУНН-ын дарга нар болон нийт гишүүдэд” хандаж гаргасан баримт бичиг, Үнэн сонин, 160, 1998-8-12

МҮХАҮТ, МННХ, “Улс төрийн хүрээний авилгалын индекс” судалгааны материал, УБ., 2002